

søgeresultatet hurtigt giver anledning til observationer der må undersøges nærmere i resultatet af andre søgninger; *bo-sig*-søgningen gav anledning til *å-ø*-søgningen der førte direkte til registrering af en af visernes mindst informationsbærende formler *under ø*. Søgningerne efter hilseordene *hel* og *velkommen* førte lige ind i visernes dialogiske univers og de hertil hørende regler for brugen af pronominerne *du* og *I*. Nærmere undersøgelser af de strofer der omgiver de fundne udtryk, og af de behandlede udtryks fordeling på visedelgenrer og visebøger vil nemt kunne udføres på cd-rommen og formodentlig føre til en revision og udbygning af de her skitserede samtaleregler.

Litteratur

- Anders Sørensen Vedels *Hundredvisebog*. 1993. Faksimileudgave med indledning og noter af Karen Thuesen, København.
- Duncker, Dorthé. 1999. Fryd og fuglesang. Genrebestemmelse i en flerniveaurepræsentation. *MUDS 7*
- Duncker, Dorthé and Hanne Ruus. Under udgivelse. Multi Level Text Representation in an LCB. *Proceedings from the Ninth International Symposium on Lexicography in Copenhagen April 23rd to 25th 1998*. Lexicographica. Series Mayor. Tübingen: Max Niemeyer.
- Grundtvig, Svend, Axel Olrik, Hakon Grüner-Nielsen et al. (udg.). 1966-1976. *Danmarks gamle Folkeviser* I-XII. København 1853-1976. 2. udg. København (DgF).
- Grüner-Nielsen, Hakon (udg.). 1978-1979. *Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530-1630* I-VII. København 1912-1931. 2. udg. København (DV).
- Grüner-Nielsen, Hakon (udg.). 1927-1928. *Danske Skæmteviser efter Visehaandskrifter fra det 16.-18. Aarh. og Flyveblade*. Universitets-Jubilæets Danske Samfund 1927-1928 (DS).
- Holzappel, Otto. 1996. Besprechung von Anders Sørensen Vedels *Hundredvisebog* und *Tragica* (1657). Otto Holzappel und Hartmut Braun (red.). *Jahrbuch für Volksliedforschung* 1996. Jürgen Dittmar, Erich Schmidt Verlag:177-179.
- Lundgreen-Nielsen, Flemming og Hanne Ruus (red.). Under udgivelse. *Svøbt i mår*. København: C. A. Reitzels Forlag.
- Pedersen, Vibeke A. Under udgivelse. Dronning Sophias visebog. Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus (red.). *Svøbt i mår*. København: C. A. Reitzels Forlag.
- Pedersen, Vibeke A. Under udgivelse. Formler i dronning Sophias visebog. Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus (red.). *Svøbt i mår*. København: C. A. Reitzels Forlag.
- Ruus, Hanne. 1995. En slags orden i kaos, En neutral sprogform til søgning i ældre dansk. Mette Kunøe & Erik Vive Larsen (red.). *5. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Århus: Aarhus Universitet:239-245.
- Ruus, Hanne. Under udgivelse. Elektronisk viseforskning. Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus (red.). *Svøbt i mår*. København: C. A. Reitzels Forlag.
- Ruus, Hanne. Under udgivelse. Visernes top-20 før 1591. Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus (red.). *Svøbt i mår*. København: C. A. Reitzels Forlag.
- Tragica* (1657). 1994. Udg. af Ebba Hjorth og Marita Akhøj Nielsen. København.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
7. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 1999

DANSK I HERREDSTINGSDOMME FRA 1600-TALLET

Af Inger Schoonderbeck (Århus Universitet)

I mit oplæg vil jeg komme ind på nogle af de metodiske overvejelser jeg har gjort under mit arbejde med at beskrive sproget i udvalgte herreds- og rettertingsdomme fra 1600-tallets begyndelse (1630'erne) og slutning (1680'erne).

Undersøgelsen skal belyse følgende tre hypoteser:

1. Sproget i herredstingsdommene udvikler sig i retning af en mere fast skriftnorm hen imod periodens slutning;
2. Rettertingsdommene har en sprogligt normdannende påvirkning på herredstingsdommenes sprog;
3. Afvigelser fra en 'skriftnorm' i herredstingsdommene kan skyldes påvirkning fra herredsskriverens eget, ofte dialektprægede talesprog.

Da jeg har udvalgt herredstingsdommene fra hhv. Skast Herred (Sydvestjylland) og fra Sokkelund Herred (tæt ved København), vil det være en sidegevinst at få belyst en mulig geografisk variation i skriftnormen langt fra hhv. tæt på landets hovedsæde.

Skrift- og talesprog

For at afprøve ovenstående tre hypoteser skal tekstmaterialet analyseres på forskellige måder: de enkelte tekster skal beskrives hver for sig, og på grundlag af disse analyser kan forholdet mellem de enkelte tekster beskrives. De enkelte tekster er hver for sig, defineret som "et system af tegn" (Piirainen: 19, min oversæt.), skriftlige manifestationer af et ældre sprogrtrin - som vi først og fremmest ved noget om netop via den skriftlige iklædning. Vi ved meget lidt direkte om sprogets lydside før ca. 1840¹.

Forholdet mellem sprogets to manifestationer, den lydige og den grafiske, er dog langt fra ukompliceret. Selvom dansk ortografi afspejler et bestemt fonemsystem, er ortografien ikke

¹ Brink og Lund. 1975. *Dansk Rigsmål*. København: Gyldendal.

et direkte afbillede af talesproget. Tale- og skriftsproget har hver sin tradition bag sig (på grund af deres forskellige overlevering), og de to traditioner følger ikke helt parallelle spor. Forholdet mellem skrift og tale, mellem grafem og fonem, er kun et systematisk 1:1-forhold i fonetisk/fonematisk transskription², næppe i noget anvendt skriftsprøg. Der svarer ét skrifttegn (grafem) ofte til flere lyd- og omvendt (Harweg:57).

Der er sproghistorikere, som finder det hensigtsmæssigt at beskrive grafemsystemet uden at tage hensyn til sprogets lydside - en såkaldt fonemuafhængig beskrivelse. Grafemerne etableres på baggrund af grafisk distribution og statistisk signifikans (fx Piirainen⁴). Andre definerer derimod grafemer som repræsentationer af et fonem - en såkaldt fonemafhængig beskrivelse. Denne retning opfatter således <ng> som et grafem (en digraf), der repræsenterer fonemet /ŋ/, selvom det ikke er kommutabelt med et andet grafem (læs: monograf)⁵.

Til beskrivelse af grafeminventaret i mit materiale har jeg valgt en fonemafhængig analyse - ud fra følgende overvejelser:

1. En bogstavskrift, eller et grafemsystem afspejler altid (mere eller mindre direkte) et bagvedliggende fonemsystem, og diakronisk set kan de påvirke hinanden. Kun i en piktografisk skrift (som den kinesiske) er skriftbilledet helt uafhængigt af lydsiden og kan analyseres uden hensyntagen hertil som et system af streger og den måde og rækkefølge stregerne bliver sat på.

Grafemsystemet i mine 1600-tals tekster afspejler et fonemsystem, ligesom der ligger et (ældre) fonemsystem til grund for vort nudanske skriftsprøg, og jeg vil som praktisk udgangspunkt gå ud fra, at sprogets lydsystem (fonemsystem) i 1600-tallet stort set var, som det er i moderne rigsmål. En sådan hypotese vil sandsynligvis være forkert i en række detaljer, hvor det talte sprog faktisk har ændret sig siden 1600-tallet, men disse 'afvigelser' må så søges indfanget via den sprogvidenskabelige ballast vi har.

2. Hvis vi ved beskrivelsen af et ældre skriftligt materiale ikke tager hensyn til et sådant bagvedliggende lydligt/fonemisk system, vil vi hurtigt løbe ind i praktiske vanskeligheder. Vi genkender jo stort set de enkelte ord i teksten på grundlag af nudanske modsvarigheder.

² *Lexikon der germanistischen Linguistik*:147.

³ Pulgram:19.

⁴ Piirainen:29ff.

⁵ *Lexikon der germanistischen Linguistik*:145.

Hvordan skulle vi ellers segmentere tegn som *wuillig* og *vpaaanchedi*? I begge tilfælde er "forståelsen" af w/v (som modsvarighed til moderne dansk u-) nødvendig for at vi kan segmentere ordene *u-villig* og *u-påanket*. Og i det sidste af ordene er det jævnføringen med det moderne upå-agtet, der gør det muligt at registrere -aaa- som grafemfølgen aa+a, og ikke a+aa. Det samme gælder identifikationen af digrafer som *ee*, *eh*, *oe*, *ii* etc. i ord som *formeente*, *aldeelis*, *lehnet*, *stoele*, *boe*, *fliid*, *siide* etc., der modsvarer moderne dansk langt /e/, /o/ eller /i/ i *formente*, *aldeles*, *lenet*, *stole*, *bo*, *flid* og *side*.

3. Ligesom fonemer kan grafemer i princippet fremanalyseres ved hjælp af den såkaldte kommutationsprøve, men det kræver et omfattende tekstkorpus. Mit materiale omfatter ca. 10.000 løbende ord per tekstdel (dvs. Skast 1630', Skast 1680' osv. - og hver tekstdel har en anden skriver), og et så lille materiale giver ikke mulighed for en sådan analyse. Jeg vil ikke altid kunne finde mindst én betydningsadskillende 'modpol' for alle ord i materialet, selvom en sådan jo sagtens kan have været til stede i 1600-tallets skriftsprøg. Her er det praktisk at tage udgangspunkt i det moderne danske fonemsystem, når 1600-tallets grafemer skal identificeres, ud fra den tidligere nævnte opfattelse, at det fonemiske system *stort set* er ens i begge perioder.

Analysen

For undersøgelsens forløb er det vigtigt, at rækkefølgen, som de forskellige grafemgrupper (dvs. vokal- og konsonantgrafemer) bliver analyseret i, er hensigtsmæssig. Således forudsætter analyse af vokalgrafemer i visse tilfælde et afklaret overblik over konsonantgrafeminventaret, således at fx w/v i forlyd ikke bliver opfattet som konsonantgrafem i alle ord, da det jo også kan være grafemvariant til <u> (*wlden* (ulden), *wlyche* (ulykke) *vbrøtt* (ubrødt), *vpaaanchedi* (upåanket) etc.). En hensigtsmæssig analyse af grafemerne forudsætter ligeledes, at ordene i forvejen er inddelt efter stavelsestype - ligeledes med udgangspunkt i moderne dansk fonologi⁶ - således at fx vokalens kvantitet kan bestemmes. Jeg vil ikke komme ind på denne inddeling her.

Først undersøger jeg altså konsonantgrafeminventaret, hvor konsonanterne beskrives i forhold til deres stilling i ordet, dvs. om de er post- eller prævokaliske (evt. også yderligere specifikation), hvorved jeg igen har taget udgangspunkt i moderne dansk fonologi. Til

⁶ Stavelser inddeles på grundlag af: Aage Hansen. 1967. *Moderne dansk*. København: Grafisk Forlag: 271ff.

belysning af grafemer og allografer har jeg opstillet et 'arbejdsskema', hvorved jeg forsøger at konkretisere grafeminventaret i teksterne, uden at skemaerne har en særlig indholdsmæssig betydning for undersøgelsens forløb. Skemaerne, som blev vist under foredraget og som jeg kun vil bringe et par eksempler på her i rapporten, viser fx, at moderne dansk /f/ i begge herredstingsdomme hyppigst skrives f (se nedenstående skemaer 1 og 2). Tydeligt ses også, at skrivemåden ff i begge tekster kan betegnes som udlydsvariant hertil, altså <f> = f, -ff. Desuden er skrivemåden p i Sokkelund 1630 (dog kun postvokalisk foran t) variant til <f>. Et særligt arbejdsskema burde også kunne vise markering eller netop mangel på markering af kort vokal ved dobbeltskrivning af konsonant. Det viser sig nemlig, at nogle dobbeltskrivninger har, mens andre ikke har noget at gøre med kvantitetsmarkeringen, som fx *knape* (knapper), *hope* (hoppe), *betalle* (betale), *befallet* (befalet) etc.

1. Skrivemåder i Skast 1630' for moderne dansk /f/

Stilling	f	ff	b	p	Sum
Prævokalisk	56	-	-	-	56
Prævokalisk foran konsonant	11	-	-	-	11
Postvokalisk foran p, t, k	-	21	2	1	23
Postvokalisk	-	4	-	-	4
Total	67	25	2	1	95
%	71%	26%	2%	1%	100%

2. Skrivemåder i Sokkelund 1630' for moderne dansk /f/

Stilling	f	ff	p	Sum
Prævokalisk	58	-	-	58
Prævokalisk foran konsonant	19	-	-	19
Postvokalisk foran p, t, k	-	15	4	19
Postvokalisk	-	3	-	3
Total	77	18	4	99
%	78%	18%	4%	100%

Herefter beskrives vokalismen, hvorved jeg allerede fra starten kommer ind på vokalerens kvantitetsforhold. For hvert enkelt moderne dansk vokalfonem opstiller jeg et skema over dets grafiske repræsentation i den pågældende 1600-tals tekst. Dette indebærer, at lang- og kortvokaler behandles hver for sig, ligesom vokal som komponent i en diftong også skal beskrives for sig.

Skemaerne viste de grafiske repræsentationer af moderne dansk /e-/ og /e/ i trykstærk stavelse. Således er skrivemåder som e, ee og ie i Skast grafemvarianter af <e>, svarende til moderne dansk fonem /e-/ (se nedenstående skema 3), mens /e/ hyppigst skrives e, og sjældnere ie eller i/j. I Sokkelund 1630 er det skrivemåderne ee og eh, der er grafemvarianter af e, svarende til moderne dansk /e-/ (se nedenstående skema 4), mens /e/ her som i Skast

skrives e, ie og i/j. Som sagt gør skemaerne det muligt at få en 'statistisk' oversigt over den mængde forskellige ortografiske varianter, der svarer til bestemte fonemer kendt fra moderne dansk. Hvis der fx svarende til moderne dansk /e-/ kun en enkelt gang er skrevet ie udelades en sådan forekomst og betragtes ikke som en grafemvariant, men søges forklaret - i det omfang det er muligt - ved hjælp af sproghistorien.

3. Skrivemåder i Skast 1630' for moderne dansk /e/

Foran	e	ee	ie	Sum
-	2	-	-	2
b	1	-	-	1
d	24	-	4	28
l	1	6	8	15
n	7	5	-	12
r	22	2	-	24
s	1	-	-	1
t	1	4	-	5
v	19	-	-	19
Total	78	17	12	107
%	73%	15%	11%	100%

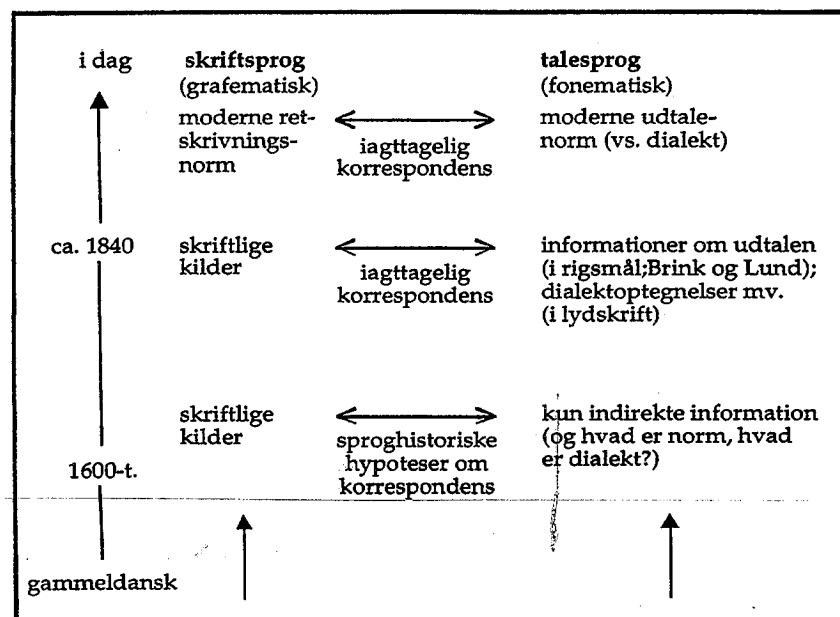
4. Skrivemåder i Sokkelund 1630' for moderne dansk /e/

Foran	e	ee	eh	Sum
-	1	2	-	3
b	2	1	-	3
d	59	3	-	62
k	1	-	-	1
l	5	-	-	5
n	18	3	4	25
r	21	2	1	24
s	1	-	-	1
t	3	3	-	6
v	15	-	-	15
Total	126	14	5	145
%	87%	10%	3%	100%

NB: Ovenstående skema 3 og 4 viser moderne dansk /e-/ efterfulgt af konsonant, men da der ikke altid fandtes ord med stamme e foran bestemte konsonanter (fx Skast 1630 foran c, f, k mv.), er disse konsonanter ikke medtaget i kolonnen yderst til venstre.

Skemaerne viser, at de i et vist omfang kan bruges som arbejdsredskab til at skabe overblik over i de forskellige hyppigere eller sjældnere optrædende skrivemåder med henblik på at fastlægge grafeminventaret i de enkelte tekster. Således har skemaet fx i belysningen af skrivemåder for moderne dansk /f/ i Skast 1630 kunnet bruges til at skelne mellem grafemvariant og enkelt/sjældent optrædende ortografisk variant (nemlig enkelt forekomst af b i *-skribt*, og p i *epeter*), der på grund af deres enkelte forekomst ikke regnes som grafemvarianter til <f>.

Jeg vil afslutte mit oplæg med at vise et overordnet skema, der belyser oppositionen mellem skrift- og talesprog i sproghistorisk forløb, som jeg har berørt i det foregående:

Skemaet viser, hvad vi ved om sprogets skriftlige (grafematiske) og lydige (fonematiske) manifestation i en række sproghistoriske perioder. Mens vi har skriftlige kilder tilbage til vikingetiden, går det lydhistoriske kildemateriale kun (med sporadiske optegnelser) tilbage til ca. 1840. Fra 1840 kan vi direkte beskrive korrespondensreglerne mellem skrift- og talesproget ved hjælp af de forhåndenværende kilder, mens vi må støtte os til disse nutidige korrespondensregler samt formodninger bygget på sproghistorisk viden (fx i Skautrups *Det danske Sprogs Historie*), når det drejer sig om den grafiske repræsentation af fonemer i ældre kilder, fx herreds- og rettertingstingsdommene.

Litteratur

- Diderichsen, Paul. 1951-52. *Nye bidrag til en analyse af det danske skriftsprogsstruktur*. Selskab for Nordisk Filologi. Årsberetning for 1951-52:6ff.
- Harweg, Roland. 1973. *Phonematik und Graphematik. Perspektiven der Linguistik I*. Walter A. Koch (red.) Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Lexikon der germanistischen Linguistik*. 1980. Hans Peter Althaus et al. (red.). Tübingen: Max Niemeyer:142-151.

Piirainen, Ilpo Tapani. 1968. *Graphematische Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen*. Studia Linguistica Germanica. Ludwig Erich Schmitt og Stefan Sonderegger (red.) Berlin: Walter de Gruyter & Co.

Pulgram, Ernst. 1951. *Phoneme and Grapheme: A Parallel*. Word 7. Joseph Greenberg og André Martinet (red.) New York: Linguistic Circle of New York:15-20.